

FRANTIŠEK KOPEČNÝ

O LALICKÉM PŮVODU SLOVES OZNAČUJÍCÍCH MLUVENÍ

Rāḫaš libbī dāwār tow (ž. 44,2)
Exērēuxato hē kardīā mou logon kalōn
Eruclavit cor meum verbum bonum
Отъригно срѣдце мое слово благо
Vyřehlo srdce mé slovo dobré (ŽKlem)

Jsou dva vznikové zdroje lidského slovníku: onomatopoeje a lalično. Slova onomatopoeická (zvukomalebna) motivují význam, lalická (vznikající většinou bezděčnou činností mluvidel) nikoli. Stačí srovnat oba póly: Na jedné straně např. *syčet*¹ nebo *chrápat*¹ anebo ještě jiný R-ový komplex v naší interjekci *fr(k)*² nebo v *uprchnout*, *úprkem* — a na druhé straně tzv. dětská slova typu *máma*, *bába*, *táta*³ nebo zvířecí signály (povel *hý* znamená někde „vlevo!“, někde „vpravo!“ a někde „kupředu!“⁴).

Obě oblasti se přirozeně překrývají. Některé lalické komplexy jsou mocným impulsem k napodobení a přecházejí tím do oblasti onomatopoeje. A právě do tohoto okruhu patří svým vznikem i mnohá slovesa dicendi (loquendi):

1. Z onoho lalického podhoubí, jehož živými členy jsou slovesa typu *mumlat*, *mrlmat*, *bublat*, *brblat* apod. vzniklo i sloveso *mluviti* (psl. *mluviti*). Ve staro-

¹ Pol. *szyczeć*, b. *sāskam* (r. *šipěť*), něm. *zischen*, angl. *hiss* a *hwizz* (šv. *hvissla*), fr. *siffler*, maď. *sziszegni* (sz = [s]), ř. *sidzein* atp. — č. *chrápat*, r. *chrapět* = něm. *schnarchen* (hol. *snorke*, švéd. *snarka*, maď. *hortyogni/torkolni*, fr. *ronfler*, it. *ronfare*, lat. *stertere* atp.

² Označují prudké vyražení k pohybu, hodně často ve smyslu „hodit (házet)“. Srov. č. *frknout* kamenem (= „vrhnout“ kamenem, kdežto *vrznout* kamenem = „uhodit“ k.), p. *fyrğnać/frygnać* kamieniem (s imperfektivy *frygać/fyrgać/fyrkać*), b. *färkam/färgam* (a *värgam*), r. dial. *furknuť* ap., s ipf. *fúrkať*, ale i *burkát*, *brukát*/bruchát|brokát až spis. *brosát* (s pf. *brósit*/brósnut) — z jsl. slov. jednak sch. treske *frcaju* „litají“, slin. drva v peč *frkati* „házet“ (: tluči *frcajo* „litají“ a miš po sobi *frka* „rychle se míhá“), jednak sch. *fré* „ihned!“ — Tyto řady ukazují velmi názorně elementární sousedství obou už neutralizovaných členů, především slov. *vergti (ale stč. *vrci* a sch. *vrci* nemají ještě řádnou podobu kořene!) i rus. spis. *brosát* (jen pf. *brósit*/brósnut ukazují svým nečekaným přízvukem na elementární východisko). Toto elementární sousedství váží daleko víc než jakoby „řádné“ etymologické spojitosti (u Vasmera) našeho *vrhati* s lat. *vergere* a sti. *varjati* (a přitom až v druhé řadě s významově totožným něm. *werfen*; zas ovšem ne geneticky, ale elementárně příbuzným). I moskevský Etim. slovar' hledá ještě v *brosát* (proti *brokát*) reflex ide. palatálního k(!). A jeho nářeční variantu *brukát*/bruchát dokáže spojit s č. *broukat si*! (3. sv., s. 46). Je to, jako bychom chtěli spojovat sch. *uprdeti* „zabít“ s č. vulg. *uprdnout si*. Jako by nebylo těch r-ových východisek více.

³ *Máma* je sice ve velmi mnoha jazycích světa opravdu „máma“, ale gruzínské *mama* je „otec“, v jazyce tagalog (Filipíny) je *mamá* „strýček“ a perské *máma* je synonymní s *džádd* „dědeček“. V tur. jazycích je *baba* buďto „otec“ nebo „děd“. — Viz více v SPFFBU, A 30, 1982, s. 33n.

⁴ O tom viz v SaS, 42, 1981, s. 209n.

slovenštině znamená „hlučet, bouřit“ (a „působit zmatek“), *mluva* je „hluk“ (viděť že *Pilatus jako mluva byvaet...*), v Besědách Řehoře Velikého však také „tlachání“, ba dokonce metonymické „dav, zástup“⁵.

2. Vznikovou sféru slovanského *rekti, č. *řici* dobře ilustruje motto v záhlaví naší stati. Stačí zaměnit ve stč. větě souhlásku *-h-* souhláskou *-k-*. Upřímně řečeno, ani kdyby nebylo té široké mimoslovanské opory⁶, došli bychom k tomu, že jak *řici*, tak *rouhati* jsou elementárně příbuzné s *řihati*. Ten nízký původ může srážet jen lingvistické procovství. Vařilo se z vody. Na afektivní vznikovou sféru pro psl. *rekti ukazuje ještě litevské *rekti* „křičet“. Machek říká v 1. vyd. svého slovníku právem, že „vzhledem k tomu, že *mluviti* a *hovořiti* mají spojení s výrazy hrubšího rázu, nebudeme o tomto příbuzenství pochybovat“. My najisto ne, když vidíme ještě „hrubší“ souvislosti. Machek sám se však přece jen této etymologie zalekl a právě kvůli podezření ze zvukomalebného původu tuto zcela evidentní příbuznost odvolává a nahrazuje ji ve 2. vyd. krkolomnou rovnicí *rekti* = *loqui*. Netuše, že i kdyby (per impossibile) tato rovnice platila, šli bychom z louže do bláta, neboť ani toto *loqui* nelze vymanit z podobného „nízkého“ původu, jak se ještě zmíníme.

3. Zatímco *rekti je už pradávno ze svého nízkého původu vybaveno a nijak jej neprozrazuje, protože má řádné ablautové podoby ve své slovní rodině — prozrazuje tento „nízký“ původ Machkem vzpomenuté *govoriti* dodnes. A to svými nesouměrnostmi v hláskových korespondencích: srov. proti rus. *govorit*, č. *hovořit*, pol. *gwarzyć*, sice též „hovořit“, ale spíš „štěbetat“, a hluž. *howrić* „hlučet“. V polštině máme ještě *gaworzyć* „krákat“ a zcela neutrální *gwara* „nářečí“ proti *gwar* „hluk“. V něm je vlastně uchován nejstarší doložený význam, srov. stsl. *govorъ* „povyk,hluk“. O lalickém východisku svědčí i udávaná ide. příbuzenstva: sti. *gavate* „křičí“, ř. *goá/boá* (*b* je tu z *g^w*) „křik“, *goðo* „naříkám“, lit. *gauju* „vyji“ — a sthn. *kāman* „naříkat“, s nímž souvisí něm. *kaum* „sotva“, pův. „žalostně“.

4. Lalického původu je i slov. *glagolati* „mluvit“ a jeho slovní rodina. Předpokládá reduplikovaný kořen *golgol-* (od jednoduchého je *gol-sъ „hlas“), který má neznělou variantu v poetickém *kolkolъ „zvon“ (s disimilací pak *kokolъ* „koukol“). Jeho lalický základ *gl-* v *hlučet* nemusí mít vždy odstín pejorativní, slin. *golčati* je už vedle „žvanit“ i „mluvit“ a *slavec golči* je „slavík tluče“, *grlica golči* „hrdlička cukruje“. Totéž prosté *gl-* je ovšem i v základu vulgárního *glgat* „hltavě pít nebo i jíst“ (i ovšem v samém *hltati*); lot. *gulgāvis* je „říhat“ (totéž velární rozšíření má něm. dial. *kolken* tv.), ale lit. *gulksčioja* je už „říká se, mluví se“. Týž sémantický posun jako u (stč.) *vyřehnūti* a nč. *vyřknouti*.

5. Reduplikovaný základ a výchozí význam hluku, ba lomozu máme i v rus. *torotorit/taratorit* „žvanit, štěbetat“. V jiných jaz. slovanských jsou podobná slovesa řidší, uvedme však alespoň slin. *trtrāti* „lomozit, hlasitě reptat“ pro jeho dosud afektivní ráz. A ovšem už stsl. *tratorъ* „sonus“⁷. O hlučném východisku svědčí i Vasmerem s. v. *torotorit* udávaná ide. příbuzenstva (mj. ir.

⁵ Je to táž metonymie jako u našeho *hlouček*.

⁶ Lat. a řec. sloveso znamená „vyvrhuji, vyřihuji“, hebr. označuje rychlý měnlivý pohyb (např. „vřít, klokotat“). A vždy je v základu slova *r* a velára.

⁷ Přitom *tratorъ* „tartaros“, tj. podsvětí, pokládají Sadniková a Aitzetmüller za homonymní. Ale ani u řeckého *Tartaros* se nedá vyloučit elementární příbuznost tohoto jména s *tarassō* „uvádím ve zmatek“ (při němž ten hřmot je v pozadí).

torann „hrom“). Neutralizovaná slovesa projevu mají základ nereduplikovaný (např. lit. *tarti* „říci, vyslovit“ — a „myslit“); ale hlučnost přece jen prozrazuje sti. *tāras* a ř. *toròs* „pronikavý“ (že nesouhlasí přesně vokalismus, to je u slov z tohoto východiska velmi časté).

6. Jediné nehlučné a nereptavé východisko máme v *bajati*. Zde spíš naopak ztiššíme hlas, jde o východisko spíše mimické, zvukový doprovod je jemný: sch. *bajati*, *bajem*, bulh. *bajuvam* i stsl. *obavati* je „čarovat, zaklínat“, v bulharštině s příslušným zpěvním doprovodem. Ze význam „mluvit“ je tu velmi starý, o tom svědčí příbuzné ř. *fēmì/fāmì* „mluvím, říkám“, lat. *fari*, sti. *bhanati* vedle *bhāšate* „mluví“ i substantiva typu lat. *fama* nebo *fabula* (s tímž odstínem nepřímé zprávy jako stsl. *basn*, stě. *básn* „báje apod.“).

Je přirozené, že i mimo slovanštinu najdeme leckterá slovesa dicendi vzešlá z lalického východiska. Především třeba uvést řecké *lalēō* „žvatlám“ (o dětech), vždyť podle něho právě nazýváme tuto elementární vznikovou oblast lalickou. Toto *lalēō* přechází do intelektuální sféry ve formanticky rozšířené *laskō* „prohlašuji, vyslovuji“. Pro latinské *loqui* lze předpokládat podobné rozšíření **laquō**. Tomuto **laquō/loquor* stojí hodně blízko sthn. *lahan* „spílat“, *lastar* (nyní *Laster* „neřest“; s variantním nizoz. *lachter* „hana“). Za zmínku stojí, že lalický element *lala*, základ to řeckého *lalō*, stojí i jinak v řadě tzv. dětských elementů typu *mama*, *tata*, *papa*, *baba* apod. Upozornil jsem už dříve, že drevenopolabské *l'ol'a* „otec“ nestojí mimo tuto řadu.

Dále bych chtěl upozornit na dvě slovesa *r*-ová, tj. taková, kde *r* je hlavním stavebním elementem (jak už jsme viděli u našeho *rekti*):

Je to zaprvní řecké *erō*, futurum k *legō* „říkám“, a jeho perfektum *eirēka*. Na začátku slova zaniklo *w-*, jak prozrazují jeho etymologické souvislosti (např. lat. *verbum*, gót. *waurd* „slovo“, lit. *vardas* „jméno“). Ale máme i slovesa bez *w*-ového začátku: rus. *orát* a řec. *arjein* „řvát“ (ř. sloveso ovšem i „říkat, odporovat“), ř. *arūomai* „modlím se“, sti. *āryati* „velebí“. Další variantní základ máme ve slovanském *rjuti*, *revq* „řvát“, spojuje se s ř. *ōryomai* „řvu, vyji“. Jistě to všecko patří „nějak“ dohromady, ale nesouměrnosti v hláskových korespondencích ukazují, že nikoli geneticky, ale elementárně.

Druhým takovým *r*-ovým slovesem je něm. *sprechen*. Souvisí se staroisl. a švéd. *spraka* „prskat“ (zejm. o dříví v ohni) — a na elementární rovině s lit. *spragēti*, lot. *spragt*, ř. *sfaragēomai*, vše „prskat/prskat“ (v různých specifikacích), lat. *spargere* „sypat, stříkat“. Zase tedy cesta od „prskat“⁹ k „říci/mluvit“; od „nízkého“ k normálnímu.

Bez podezření z lalického východiska nejsou ani maďarské *mondani* „říkat/říct“ (z podobného „mumlavého“ hnízda jako naše *mluvit*) — nebo hebrejské *hāqá(h)* se základním významem „tiše mumlat, meditovat“ (jen někde připouští kontext i „mluvit“) a zejména *āmār* „promluvil“, jehož derivát *tamrūrīm* (pl.) „hořké naříkání“ napovídá tutéž sféru „brblání“, které jsme se dotkli u *mluviti*. — Leč tyto poslední náznaky by bylo třeba teprve ověřit.

⁹ Ale i bez toho se pokládá jeho základ za lalický. Walde—Hofmann (LEW 1, 821) odkazuje na „variantu“ *lep-* v rus. *lepetat*.

¹⁰ Tato nízká motivace se ztrácela při vypouštění *r-*: už sthn. je ojedinelé *spehhan*. ags. *sprecan/specan* (dnes angl. *speak*). — Nebo došlo k jinému rozlišení, srov. švéd. *spraka* „prskat“ a *språka* „mluvit“.

VOM LALLISCHEN URSPRUNG EINIGER VERBA DICENDI

Verfasser befaßt sich mit dem lallwortartigen Ursprung der slawischen Zeitwörter *mlviti*, **rekti*, *govoriti*, *glagolati*, **tortoriti* und *bajati* — sowie auch einiger nichtslawischen, wie z. B. gr. *lalein* oder dt. *sprechen* u. a.